

Brandner, Aleš

České interkonsonantické ř a jeho ruské responze

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1986, vol. 35, iss. A34, pp. [69]-72

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100471>

Access Date: 08. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ALEŠ BRANDNER

ČESKÉ INTERKONSONANTICKÉ Ř A JEHO RUSKÉ RESPONZE

Souhláska ř nebyla v pračestíně, vznikla až v době historické, a to asibilací měkkého r. První doklady jsou dochovány z r. 1237. Fonetickou podstatou změny byl vznik sykavkového šumu mezi jednotlivými kmity měkkého r. V ř se změnilo každé r (z psl. *rj*, dále z r před *i, ě, e, ä* (< *ę*), *ь* – sr. *tri* → *tři*, *řeka* → *řeka*, *moře* → *moře*, *kurā* → *kuře*, *starec* → *stařec*). Někdy vzniklo ř i ze spojení r plus s (sr. *oř* ← *ors*, *třtina* ← *trstina*). Svým sykavkovým šumem se ř blížilo tupým sykavkám č, š, ž. S tím právě souvisí případy změny ř → ž (sr. *žebro*, *žebřík*), ale též ž (*š*) → ř, sr. nář. *krádeř*, *drůbeř* (sr. TRÁVNÍČEK, 1935, 130 – 132, LAMPRECHT-ŠLOSAR-BAUER, 1977, 71 – 72). Stará čeština navíc rozlišovala ř znělé a neznělé. Tato snaha se projevuje v některých stč. památkách; znělé ř se označuje spřežkou *rz* (sr. *dobrze*, *zwierzata*), neznělé ř bývá zapisováno jako *rf* (sr. *prfied*, *krfiwdu*). Zpravidla se však užívalo spřežky *rz*. Teprve Hus, když nahrazoval spřežkový pravopis tzv. pravopisem diakritickým, zavedl psaní ř.

Změna *r* → ř zasáhla celé území českého jazyka. Obdobně se provedla i v polštině a lužické srbštině (s dalším přechodem v š v dluž.), sr. č. *krivý*, pol. *krzywy*, hluz. *křiwyy*, dluž. *kšiwyy* (← *křiwyy*). Předpokládá se, že nastala již na počátku 14. století (sr. GEBAUER, 1963, 328 – 330).

V naší práci věnujeme pozornost slovním základům s hláskou ř mezi dvěma konsonaty v kořenech slov současné češtiny s konfrontačním zaměřením na responze ruské. Všechny zaznamenané doklady představují slova od původu slovanská. Sledujeme u nich rozdílný vývoj od společného praslovanského východiska do současnosti. Na základě shromážděného materiálu podáváme jejich výčet a popis. Protože naše zaměření platí primárně stavu českému, rozhodli jsme se provést vyčerpávající excerpci podle českých lexikografických pramenů,¹ tedy zaregistrovali jsme všechny lexikální jednotky, které obsahují v kořenech slov interkonsonantické ř, a slovníkovým způsobem zaznamenali jejich ruské paralely (pokud existují) a zároveň uvedli jejich původ. Proto

¹ *Slovník spisovného jazyka českého I–IV*. Nakl. ČSAV, Praha 1960–1971.
Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Nakl. Academia, Praha 1978.

jsme se při zpracování opírali také o etymologické slovníky.² Na základě provedené excerpcce se ukázalo, že slovních základů s ř mezi dvěma souhláskami je velmi omezený počet — celkem 9. Z tohoto počtu jde v 6 případech o někdejší psl. interkonsonantické *-rʷ-*.³ Jsou to:

HŘBET, stč. *chřbet* (*hřbetní, hřbetový, hřbetnice, hřbetník, hřbetovice*) — r. *xpeбeт* (*xpeбeтa, xpeбeтный (бeс)xpeбeтный, xpeбeтoвый, захpeбeтница*) — psl. **chrbьtь*. Jde o expresivní obměnu slova *hrb* (*ch* místo pův. *g*, změkčení *rʷ* za *ʷr*, konečně též i zvětšení o příponu *-st* nebo *-st*). Je to obdobný jev jako při **hrt* → *hrtan* → *chřtán* — o tom viz níže (sr. MACHEK, 187).

HŘMĚT, *hřmít*, stč. *hřmieti* |*ojediněle hřeměti*| (*zahřmět* || *zahřmít, dohřmět, pohřmívat, hřmění, hřmot, hřmotný, hřmotit, hřmotivý*) — r. *гpeмeтa* (*гpeмyчий, [пo]гpeмyчика, загpeмeтa*) — psl. **grьměti*.⁴

CHŘTÁN (*chřtánek*) — r. Ø — psl. **chrbt-*. Výraz označuje totéž co *hrtan*, ale má expresivní *ch* a změnu *ʷr* → *rʷ* — **grьt-anь* (č. *hrtan* — r. *гopтaнь*) → **chrbt-anь* (sr. MACHEK, 208).

TŘPYTIT |*SE*| (*zatřpytit se, třpytivý, třpytný, třpyt, třpytka, třpytivost*) — r. Ø — psl. **trьpěti*.⁵

TŘMEN (*třmenný, třmenový, třmět* || *třmít, třmínek, třmínkový*) — r. *стрeмя* (*стрeмянка, стрeмянный, стрeменио́й*) — psl. **strьm-*. Od kořene **strьm-* měla praslovanština adjektivum **strьmъ* (← **strьmьrъ*) a sloveso **strьměti* — odtud dnešní č. *strmý*, avšak *třmět, třmen*, kde náslovné *s-* ve staré češtině odpadlo (sr. MACHEK, 582).

VNITŘ, stč. *vňutř* (*vňutř, vňutřní, vňutřkový, vňutřnost|i*), *vňutřka* || *vňutřku*) — r. *внyтрь, внyтpю* (*внyтpeнный, внyтpeнне* || *внyтpeннo, внyтpeннoсть, изнyтpю, вoвнyтpю*) — psl. **otrь, vьn-otrь*.⁶

Kromě uvedených 6 případů s původním interkonsonantickým *-rʷ-* reprezentuje další, jediný doklad pokračování psl. *-re-* v poloze mezi dvěma konsonanty:

(*PO*)**HŘBÍT**, stč. *hřebu, hřebsti* (*pohřbívat, pohřební, pohřbívač*) — r. *гpeчмy* (*гpeчмyсь, гpeбля, гpeбнoй*) — psl. **grebti*.⁷ Od stč. *hřebu, hřebsti* je skupení *hřb-* ve slově **HŘBITOV** (*hřbitovní*). Toto ve stč. znělo *břítov* — od něm. *fridhof* (sr. MACHEK, 187). Ovšem podoba *břítov* jak svým hláskovým

² V. Machek: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968.

M. Vasmer: *Этимологический словарь русского языка I—IV*. Москва 1964—1973.

³ Zde nutno připomenout, že ř vzniklé z pal. ř ještě v době předhistorické splynulo s tvrdým r, sr. **trьpěti* → *trpěti* (sr. GEBAUER, 1963, 61, 287; TRÁVNÍČEK, 1936, 67—68; LAMPRECHT—SŁOSAR—BAUER, 1977, 29—30).

⁴ Jde o zvukomalebný kořen *grem-*; příbuzné je lit. *grumėti*, jehož *u* (podobně jako naše *i* → *o*) je oslabeným stupněm (sr. MACHEK, 189).

⁵ Jde o expresivní obměnu slova *třepetat se*, r. *mpenemamь* — od psl. **trep-et-a-ti*. Útvar *trep-* znamená chvění, třesení a vzešl patrně záměnou retnic *p/m* z pův. *trem-*, které tvoří základ slovesa *třmět* (sr. MACHEK, 657, 659).

⁶ Původně na otázku kam **vьn-otrь* na otázku kde **vьn-otrь-i*. Ve stč. *vňutř* bylo n změkčeno vlivem spojení *v něm*; z toho potom přehláskou vzniklo *vňitř* (sr. MACHEK, 695—696).

⁷ Současný lexikální význam r. *гpeчмy* „veslovat“ (← „hrabat vesly ve vodě“) vznikl od pův. významu „hrabat, kopat“ (sr. VASMER, I, 454—455).

ustrojením, tak i svou sémantikou přirozeně později vedla k příklonu k slovesu (po)hřbít, (po)hřbívat, tedy k nynějšímu znění hřbitov.

Konečně dva následující slovní základy představují případy, v nichž došlo ke spodobě: *r'* před sykavkou *s* se asimilovalo v sykavé *ř*:

KŘTÍT, stč. *krstíti* |→ *křtíti* → *křtiti*| (*okřtít, pokřtít, překřtít, křtiny, křtitelnice, křtěnec, křtici*) — r. *крестить/ся*], dial. *кртить* (*крестник, крестница, крестный, крестная*) — psl. **krstiti*.

TŘTINA, stč. *trst, trst'*, gen. *trsti* |→ *třsti, třti*| (*třtinka, třtinový, třtinovitý*) — r. *трость* (*тростуна, тростинка, тростник, тростниковый*) — psl. **trbst*.⁸ Psl. kořen **trbst-* tvoří často na Moravě a ve Slezsku základ místních jmn (sr. *Třešť, Třeštice, Třeština, Třinec, Střeň*...). Toponymum *Trstěnice* (dříve též *Křtěnice, Třtěnice*) reprezentuje případ, kdy *ř* před sykavkou *s* se neasimilovalo v *ř* (sr. HOSÁK—ŠRÁMEK, 606—607).

V předloženém krátkém příspěvku (předpokládající však nemalé materiálové heuristické penzum) byl podán relativně úplný výčet slov s interkonsonantickým *ř* v současné češtině a jejich ruských paralel. Sledování obou slovanských jazyků a přihlížení ke stavu v praslovanštině je zdůvodněno aspekty didakticko-pragmatickými. V naší pedagogické praxi totiž neustále nazíráme na ruský jazykový systém v konfrontaci se systémem jazyka českého. Nemalý význam při konfrontačním studiu cizích jazyků má totiž výzkum kontrastivních jevů vzhledem k mateřštině. Cílem této krátké studie bylo vysledovat ruské responze českých skupení *s ř* mezi dvěma souhláskami. Sebrané doklady vesměs reprezentují slova domácího původu, která mají svůj počátek v praslovanštině. Jak ukázal výzkum, všechny uvedené slovní základy (s výjimkou slov expresivních) mají odpovídající ruské responze.

LITERATURA

- DOSTÁL, A.: Nástin dějin českého a slovenského jazyka. Praha 1954.
 GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I (Hláskosloví). Praha 1963.
 HOSÁK, L.—ŠRÁMEK, R.: Místní jména na Moravě a ve Slezsku II (M—Ž). Nakl. Academia, Praha 1980.
 HUJER, O.: Vývoj jazyka československého. In: Československá vlastivěda III (Jazyk). Praha 1934, s. 1—83.
 IVANOV, V. V.: Istoričeskaja grammatika ruskogo jazyka. Moskva 1983.
 KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká. Praha 1962.
 LAMPRECHT, A.: Vývoj fonologického systému českého jazyka. Brno 1968.
 LAMPRECHT, A.: Teze k fonologickému vývoji prarůstiny. In: SPFFBU, A 16, 1968, s. 59—73.
 LAMPRECHT, A.—ŠLOSAR, D.—BAUER, J.: Historický vývoj češtiny. Praha 1977.
 LEHR-SPLAWIŃSKI, T.—STIEBER, Z.: Gramatyka historyczna języka czeskiego I (Wstęp, fonetyka historyczna, dialektologia). Warszawa 1957.
 MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha 1968.
 MRÁZEK, R.—POPOVA, G. V.: Historický vývoj ruštiny (skriptum). Praha 1982.

⁸ Psl. výraz označoval jednotlivou rostlinu rákosu. Obdobně je tomu v některých moravských nářečích a ve slovenštině (sr. *trst*). Z pův. kolektiva *třti* bylo později utvořeno pomocí přípony *-ina* ve funkci singulativní *třtina* (sr. MACHEK, 187).

TRÁVNÍČEK, Fr.: Historická mluvnice československá (Úvod, hláskosloví, tvarosloví). Praha 1935.

VACHEK, J.: The Place of the Sound /ʃ/ in the Structures of Slavonic Languages. In: SPFFBU, A 11, 1963, s. 81—92.

VASMER, M.: Etimologičeskij slovař ruskogo jazyka I—IV. Moskva 1964—1973.

ЧЕШСКОЕ ИНТЕРКОНСОНАНТНОЕ *ř* И ЕГО РУССКИЕ ЭКВИВАЛЕНТЫ

Согласного звука *ř* в древнечешском доисторическом языке не было. Он возник только в историческое время в результате ассимиляции мягкого *ř*. Переход *ř* → *ř* осуществился на всей территории чешского языка в течение 13 века (впервые этот звук засвидетельствован в письменном памятнике от 1237 г.).

В настоящей статье анализируются слова со звуком *ř* в позиции между двумя согласными в корнях этих слов и их русские эквиваленты (пока они существуют). Одновременно отмечаются их исходные праславянские формы. Путем выборки было получено 9 т. наз. корневых слов, которые содержат интерконсонантное *ř*. Из этого числа 6 слов представляют рефлекс праславянского интерконсонантного сочетания *-rʃ-*, в одном случае было в праславянском языке сочетание *-re-* в позиции между двумя консонантами. В двух словах *ř* возникло в результате ассимиляции звуков *r* плюс *s*. Наши исследования показали, что все зарегистрированные основы слов со звуком *ř* между двумя согласными (за исключением слов экспрессивных) имеют соответствующие параллели в русском языке.